

"H.Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi, Məsud Əlioğlunun "Hüseyn Cavidin romantizmi", Timuçin Əfəndiyevin "Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi", Rəfiq Zəkənin "Cavid sənəti", Əbülfəz İbadoğlunun H.Cavidin "İblis" faciəsi, Əjdər İsmayilovun "Dünya romantizmi ənənələri və H.Cavid", Vəli Osmanlıın "Azərbaycan romantikləri" və s. Bu əsərlər Cavid yaradıcılığının geniş panoramını əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cavidşünaslıqda üçüncü mərhələ heç şübhəsiz ötən əsrin 90-cı illərindən başlayır. Böyük sənətkarın yaradıcılığını təkcə milli ədəbi kontekstdə deyil, həm də dünya ədəbi kontekstində araşdırmaq, onun əsərlərindəki fəlsəfi istiqaməti tədqiq etmək, ən başlıcası isə Cavid sənətinin poetikasını açıqlamaq və mərhələlə yaranan əsərlərin əsas mövzularını təşkil edir. Doğrudur, hələlik bu tipli əsərlərin sayı o qədər də çox deyil (Tahir Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası, Kamran Əliyev. Azərbaycan romantizminin poetikası, Selahəddin Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi. "İblis"də fəlsəfi motivlər, həm də bu əsərlərin bir çoxu birbaşa Cavid yaradıcılığına həsr olunmamışdır., lakin həmin elmi əsərlərdə Cavid yaradıcılığı əsas istinad nöqtəsi və Cavid sənəti məhz yeni elmi meyarlarda əsasında qiymətləndirilir. Tarixdən yazılan bədii əsərlərin böyük təsir gücünü həmişə hiss edilmişdir. Həm klassik ədəbiyyatımızdan, həm də müasir ədəbiyyatımızdan buna adi xeyli misallar gətirmək olar. Tək birca Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesinin xalq arasında necə sevilə-sevilə oxunması və 70 il ərzində Azərbaycan teatrlarının səhnəsində oynanılması buna ən parlaq misal ola bilər. Yaxud Məmməd Səid Ordubadının tarixi romanları...

Məlumdur ki, tarixə münasibətdə yazıçı ilə tarixçi alim arasında eynilik ola bilməz. Çünki tarixçi ayrı-ayrı faktırlar əsasında müəyyən elmi nəticələr çıxarmaq yolu ilə gedir. Tutaq ki, azadlıq mücahidi, 22 il ərbə işğalçılardan qarşı döyüşmüş Babəkin mübarizələrində keçən həyatını, onun başlıcaq edirdi hərəkətinin gedişini izləyir, mə-

xəzlərə, elmi mənbələrə müraciət edir, amma Babək haqqında bədii əsər yazan müəllif başqa yolla gedir (C.Cabbarlı, İlya Selvinski, Ənvər Məmmədxaanlı). O, Babəkin bədii obrazını yaradır, tarix kitablarından məlumatları və şəxsiyyətinin həyatını, mübarizəsinin bədii lövhələr vasitəsilə canlandırır, mümkün qədər tarixi həqiqətə sadiq qalmaqə çalışır, lakin eyni zamanda bədii təxəyyülə də istinad edir. Mehdi Hüseynin məşhur "Yazıçı və tarix" məqaləsində belə bir fikirlə razılaşırıq ki: "Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir. Tarixçi psixoloq deyildir. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz. Bir qədər də sadə desək, tarixçi "nələr olmuşdur?" sualına cavab verirə, sənətkar "nələr ola bilərdi və necə ola bilərdi?" suallarına da cavab verir. Yazıçının vəzifəsi heç də tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə başdan-başa izləyib bədii tərcümeyi-hal yaratmaqdan ibarət deyildir".

Ədəbiyyat tarixindən buna adi xeyli misallar gətirmək olar. Məsələn, Makedoniyalı İsgəndəri tarixçilər bir işğalçı fəateh kimi təsvir etmişlər. Say-sız hesabsız mənbələr də bunu təsdiq edir. Lakin Nizami "İsgəndərnəmə"də bədii təxəyyülün gücü ilə İsgəndəri hərtərəfli xarakter kimi rəsm etmiş, onun fəlsəfəyə, elmə, musiqiyə münasibətindən tutmuş dövrünün filosofları ilə söhbətlərini, fəateh etdiyi ölkələrdə ədalətli qərarlar çıxarmasını və ağıllı, müdrik şah olduğunu nəzərə çərpdirmişdir. Burada idealizədən söhbət gedə bilməz. Nizami öz İsgəndəri ni yaratmışdır. Eyni fikri biz Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər"i haqqında da söyləyə bilərik. Cavid Peyğəmbəri və dini ideallaşdırmaqda, guya modernizə etməkdə təqsirləyənələr belə bir həqiqəti unutmuşlar ki, Peyğəmbər obrazı ilə Cavid dini dəyərlərinin müqəddəs olduğunu, Peyğəmbərin isə adi insan yox, böyük bir filosof, dərin zəka sahibi olduğuna qəlmə almışdır.

Çox təəssüf ki, keçən əsrin 20-30-cu illərində Cavidin "mövzu etibarilə müasir həyatdan uzaqlaşmasını onun

dünya görüşü ilə, romantizmə bağlılaşdırırlar. "Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz" məqaləsində Mehdi Hüseyn yazır: "Nə üçün Cavid mövzu etibarilə müasir həyatdan uzaqlaşmış və eyni zamanda nə üçün Firdovsi əfsanələrini nə müraciət etmişdir? Bizim fikrimizcə, bu, heç də təsadüfi deyildir. Cavid bizdə öz bədii yaradıcılığının əsas fikri-bədii istiqaməti etibarilə romantik bir sənətkar kimi tanınmışdır. Cavid romantizmi çox zaman canlı həyatdan uzaqlaşmağa meyyl göstərən bir sənətkarın romantizmi olmuşdur. Bu heç də Cavidin büsbütün fantaziya aləminə qaçmış olduğunu iddia etmək deyildir. Cavid, xüsusən "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" əsərlərində göstərdiyi tarixi şəxsiyyətləri idealizə etmək, ləzə, öz yaradıcılığının ziddiyyətlərini daha da qiymətləndirmiş, müasir varlığı qiymətləndirməyərək ondan üz döndərmişdi". M.Hüseyn "Səyavuş" əsərini az-çox ona görə tədqiq edirdi ki, burada kütlə üsyanı qələmə alınmışdı.

H.Cavidin tarixi mövzulara müraciəti onun öz sənət prinsipləri ilə bağlıdır. Cavid üçün sözlün əks mənasında Böyük Türk dünyası vardı, bu türk dünyası keçmiş, indiki və gələcəyi ilə vahid və bütöv idi. Bu mənada Cavidin bütün əsərləri müasir idi və tarix də, keçmiş də məhz müasirliyə xidmət edirdi. Həttə diqqət yetirilə, Cavidin yaratdığı obrazları da milli xüsusiyyətləri, hansı millətdən olması bir elə əhəmiyyətli deyil. Filologiya elmləri doktoru Hüseyn İsrailov yazır ki: "Cavid yaradıcılığında ayrıca bir milli xüsusiyyət daşıyan seçilmiş fərdlər yoxdur. Şair üçün ümumiyyətlə geniş və dərin mənada İNSAN mövcuddur".

Bəli, Hüseyn Cavid mənzum dramaturgiyası Azərbaycan ədəbiyyatında yeni hadisə idi. Onun mənzum pyesləri ədəbiyyatımızda ənənə yaratdı və ondan sonra gələn dramaturqlar bu ənənəni uğurla davam etdirdilər.

Aida ABDULAYEVA,
Azərbaycan Dövlət Rəssamıq
Akademiyası Həmkarları və İctimai
Fənlər Kafedrasının baş ictimai